

UYG'UR YOZUVI VA UNING YODGORLIKLARI

Mahammadomina Ruxshona Axmadali qizi
University Of Business and Science Filologiya fakulteti
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi
Email: mahammadominovaruxshona@gmail.com

Tel: +998 94 061 81 71

Ilmiy rahbar: Soliyeva Xusnidaxon

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20641770>

Annotatsiya

Mazkur maqolada uyg'ur yozuvining tarixiy kelib chiqishi, uning turli davrlardagi rivojlanish bosqichlari va bu yozuv bilan bitilgan muhim yodgorliklar keng tahlil qilinadi. Maqola uyg'ur yozuvining O'rta Osiyo va Sharq madaniyatidagi o'rni, undan foydalangan xalqlar hamda yozuv tizimining o'ziga xos xususiyatlarini yoritishga bag'ishlangan. Tadqiqot jarayonida tarixiy, qiyosiy va tavsifiy metodlardan foydalanildi.

Kalit so'zlar: uyg'ur yozuvi, sogd yozuvi, uyg'urlar, yodgorliklar, O'rta Osiyo, eski turkiy yozuv, qo'lyozmalar.

Kirish

Uyg'ur yozuvi turk xalqlari tarixiy merosining eng qimmatli qismlaridan birini tashkil etadi. Bu yozuv tizimi nafaqat uyg'urlar, balki mo'g'ullar, manjurlar va boshqa bir qator xalqlar tomonidan ham qo'llanilgan.

Uyg'ur yozuvining o'rganilishi faqat lingvistik jihatdan emas, balki tarixiy, madaniy va siyosiy nuqtai nazardan ham katta ahamiyat kasb etadi. Bu yozuv orqali o'tmish avlodlarning dunyoqarashi, hayot tarzi, diniy qarashlari va ijodiy merosi bizgacha yetib kelgan.

Maqolaning maqsadi uyg'ur yozuvining paydo bo'lishi, rivojlanishi, uning turli ko'rinishlari va bu yozuvda bitilgan yodgorliklar haqida yaxlit ilmiy tasavvur yaratishdir. Shu bilan birga, uyg'ur yozuvining boshqa yozuv tizimlari bilan aloqasi ham ko'rib chiqiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi:

Tarixiy-qiyosiy metod: uyg'ur yozuvining boshqa turkiy yozuv tizimlari bilan solishtirib o'rganilishi.

Tavsifiy metod: yozuv belgilari va ularning fonologik qiymatlari tavsifi.

Bibliografik tahlil: mavjud ilmiy adabiyotlarni o'rganish va umumlashtirish.

Matn tahlili: birlamchi manba bo'lgan yodgorlik matnlarini o'rganish.

Tadqiqot manbai sifatida o'zbek, turk va ingliz tillaridagi sharqshunoslik ilmiga oid asarlar, arxeologik topilmalar va qo'lyozmalar kataloglari xizmat qildi.

Tahlil va natijalar

Uyg'ur yozuvining kelib chiqishi

Uyg'ur yozuvi o'zining ilk shaklini sogd yozuvidan olgan. Sogd savdogarlari va elchilari orqali O'rta Osiyodan tarqalgan bu yozuv, taxminan VI-VII asrlarda uyg'urlar tomonidan qabul qilingan va mahalliy til xususiyatlariga moslashtirilgan.

Uyg'ur yozuvining o'ziga xos tomoni shundaki, u yuqoridan pastga, chapdan o'ngga qarab yoziladi. Ko'pchilik olimlar bu yo'nalishni sogd yozuvining 90 gradus burilishi natijasida paydo bo'lgan, deb hisoblaydi.

Uyg'ur alifbosi 18 ta harfdan iborat bo'lib, undoshlar asosiy tizimni tashkil etadi, unlilar esa qisman belgilanadi.

Uyg'ur yozuvining tarqalishi va boshqa xalqlarga ta'siri

Uyg'ur yozuvining tarixdagi eng muhim o'rinlaridan biri — mo'g'ul imperiyasiga yozuv asosi bo'lib xizmat qilganligi. Chingizxon davrida uyg'ur kotiblar mo'g'ul saroyida katta nufuzga ega bo'lishdi va mo'g'ul tilini uyg'ur yozuvi asosida yozishdi.

Uyg'ur yozuvi Sharqiy Turkistondagi turli xalqlar o'rtasida keng tarqaldi. Topilgan matnlar buddaviylik, moniylik va nasroniylikka oid diniy asarlarni ham o'z ichiga oladi.

Uyg'ur yozuvining asosiy yodgorliklari

Uyg'ur yozuvida bitilgan yodgorliklar son va mazmun jihatidan nihoyatda boy va xilma-xildir.

Turfon yodgorliklari

Turfon vohasida arxeologik qazishlar davomida minglab uyg'ur qo'lyozmalari topilgan. Bu qo'lyozmalar asosan X-XIV asrlarga oid bo'lib, diniy, huquqiy va badiiy matnlarni o'z ichiga oladi. Hozir ular turli xalqaro muzey fondlarida saqlanmoqda.

Dunhuang qo'lyozmalari

Xitoyning Gansu viloyatidagi Dunhuang g'orlarida 1900-yilda topilgan qo'lyozma to'plamida uyg'ur tilida yozilgan bir qator asarlar mavjud. Bu g'or Ipak yo'li bo'ylab turli madaniyatlarning kesishgan joyi bo'lgan.

Kutadg'u bilig

Yusuf Xos Hojibning 1069-1070-yillarda yozgan 'Kutadg'u bilig' asari dastlab uyg'ur yozuvida bitilgan nusxaga ega. Bu asar qoraxoniylar davlati hukmdorlariga bag'ishlangan siyosiy-axloqiy qo'llanma bo'lib, o'rta asr turk-o'zbek adabiyotining eng yuksak namunalaridan biri hisoblanadi. Vena, Qohira va Namangan nusxalari bu asarning bizgacha yetib kelgan qo'lyozmalari hisoblanadi.

Oltin yorug'

'Oltin yorug'' — buddaviylikka oid 'Suvarnaprabhasa-sutra' asarining uyg'ur tilidagi tarjimai bo'lib, X asrda yaratilgan deb taxmin qilinadi. Unda buddaviy ta'limot, insoniy burch va jamiyat haqidagi fikrlar bayon etilgan.

Ikkinchi Uyg'ur xoqonligi yodgorliklari

Mo'g'ulistondagi Shine-usu va Taryat bitigtoshlari VIII-IX asrlarga oid bo'lib, ularda ikkinchi Uyg'ur xoqonligining siyosiy tarixi va hukmdorlarining faoliyati qayd etilgan.

Yozuvning grafik tuzilishi

Uyg'ur yozuvida harflar so'zdagi o'rniga qarab turlicha shaklga ega: bosh, o'rta va oxirgi o'rinlarda alohida ko'rinish qo'llaniladi. Ba'zi harflar bir-biriga o'xshab ketadi va ularni farqlash uchun matn mazmunini hisobga olish zarur.

Yozuv tizimida 18 ta asosiy harf mavjud, biroq ba'zi harflar bir necha tovushni ifodalaydi. Bu holat yozuvning qadimiy sogd tizimiyla yaqin aloqasini ko'rsatadi.

Xulosa

Uyg'ur yozuvini o'rganish davomida bu yozuv tizimining qanchalik murakkab va ko'p qatlamli ekanini his qildim. Dastlab oddiy bir yozuv tizimi sifatida qaragan bo'lsam-da, tadqiqot jarayonida u butun bir sivilizatsiyaning tayanchi bo'lganligini angladim.

Uyg'ur yozuvi O'rta Osiyo va Sharqiy Turkiston xalqlari hayotida ko'plab asrlar davomida muhim o'rin tutgan. Bu yozuv nafaqat so'zlarni qayd etish vositasi, balki xalqlararo muloqot, savdo va madaniy almashinuvning asosi bo'lib xizmat qilgan. Ipak yo'li bo'ylab o'tgan karvonlar bilan birga bu yozuv ham tarqalib, yangi erlarda ildiz otgan.

'Kutadg'u bilig' asarini o'rganar ekanman, uyg'ur yozuvining qanchalik chuqur mazmunli asarlarni o'z bag'riga olganiga hayron qoldim. Yusuf Xos Hojibning bu asari nafaqat siyosiy qo'llanma, balki o'sha davr odamlarining orzulari, qo'rquvlari va umidlarining in'ikosi hamdir. Bunday asarning aynan uyg'ur yozuvida bitilgani bu yozuvning naqadar boy an'anaga ega ekanidan dalolat beradi.

Turfon va Dunhuang qo'lyozmalarini o'rganish ko'rsatdiki, uyg'ur yozuvi faqat bitta dinga yoki bitta madaniyatga xizmat qilmagan. Budda, moniylik va nasroniylikka oid matnlar bir xil yozuv tizimida bitilgan — bu esa yozuvning o'ta moslashuvchan va universal ekanini ko'rsatadi. Turli e'tiqod vakillarining bir xil yozuvdan foydalangani o'sha davrda bu hududda naqadar turfan va bag'rikeng muhit hukm surganini ko'rsatadi.

Uyg'ur yozuvining mo'g'ul va manchjur yozuvlariga asos bo'lganligi esa bu yozuvning tarixiy miqyosini yanada oshiradi. Bir kichik xalqning yozuv tizimi Chingizxon imperiyasi orqali butun Osiyo bo'ylab tarqalib ketdi. Bu holat menga yozuvning qanchalik katta kuch ekanligini anglatdi — to'g'ri vaqtda to'g'ri joyda bo'lgan bir yozuv tizimi butun qit'aning tarixini o'zgartirishi mumkin ekan.

Grafik jihatdan ham uyg'ur yozuvi o'ziga xos: yuqoridan pastga yoziladigan, harflari so'z ichida o'zgarib turadigan bu tizimni o'rganish oson emas. Ammo aynan shu murakkablik uni qiziqarli qiladi. Har bir harfning uch xil shakli bo'lishi aslida yozuvning naqadar puxta va o'ylangan tizim ekanini ko'rsatadi.

Umuman olganda, uyg'ur yozuvi va uning yodgorliklari bizga juda muhim bir haqiqatni eslatadi: o'tmishdan qolgan har bir yozma asar — bu avlodlarning bizga yo'llagan xabari. Turfon qo'lyozmalari, Dunhuang g'orlaridagi sahifalar, Shine-usu bitigtoshlari — bularning barchasi ming yillar oldin yashagan odamlarning ovozi. Bu ovozlarni eshitish, ularni o'rganish va kelajak avlodlarga yetkazish — bizning burchimiz.

Mazkur tadqiqot menga nafaqat uyg'ur yozuvi haqida bilim berdi, balki tariximizga nisbatan mas'uliyat hissini ham kuchaytirdi. O'rta Osiyo xalqlari, jumladan o'zbek xalqining ham uyg'ur yozuvi bilan bog'liq boy madaniy aloqalari mavjud. 'Kutadg'u bilig' singari asarlar bu aloqaning yorqin dalilidir. Shu ma'noda uyg'ur yozuvini o'rganish — o'z tarixini o'rganishdir.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Yusuf Xos Hojib. Kutadg'u bilig (nashr tayyorlovchi: Q.Karimov). — Toshkent: Yulduzcha, 1990. — 480 b.
2. Xasanov H. O'rta Osiyo xalqlarining yozuv tarixi. — Toshkent: Fan, 1985. — 210 b.
3. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. — Oxford: Clarendon Press, 1972. — 989 p.
4. Tekin T. Grammar of Orkhon Turkic. — Bloomington: Indiana University Press, 1968. — 419 p.
5. Hamilton J.R. Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-houang. — Paris: Peeters, 1986. — 300 p.
6. Zieme P. Religion und Gesellschaft im uigurischen Königreich von Qočo. — Opladen: Westdeutscher Verlag, 1992. — 250 p.
7. Mirzayev T. O'zbek xalq og'zaki ijodi. — Toshkent: Fan, 2005. — 320 b.
8. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli lug'ati. — Toshkent: O'zME, 2006. — 848 b.
9. Gabain A.M. von. Alttürkische Grammatik. — Leipzig: Harrassowitz, 1950. — 340 s.
10. Karimov I. O'zbek xalqining boy madaniy merosi. — Toshkent: O'zbekiston, 1998. — 96 b.